

УКРАЇНСЬКА ПРОВІНЦІЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Розумна Оксана Петрівна,
кандидат філософських наук

Досліджено такий соціокультурний феномен як «українська провінція»; розглянуто чинники його формування; обґрунтовано місце і роль провінції у формуванні національного культурного простору; окреслено завдання та перспективи дослідження явища української провінції.

Ключові слова: провінція, національний культурний простір, національна культура, культурна пам'ять, малі міста.

Українська провінція є одним із яскравих соціальних і культурних явищ, що впливає на формування національного культурного простору. Дослідження феномену української провінції набуває особливої актуальності в контексті стратегічних завдань культурної політики, у зв'язку з формуванням засад гуманітарної політики, розробкою та впровадженням політики національної пам'яті, розвитком туризму і становленням його інфраструктури. Провінція як локація, де сформувався особливий тип ментальності й культури, відіграє нині роль ніші, якої потребує суспільство у період динамічних змін і трансформацій. Становлення феномену української провінції, активне залучення його як складника національного культурного простору, виявлення характерних рис – усе це є відповіддю на процеси, викликані глобалізацією. Україна зацікавлена наголошувати на регіональному розмаїтті як джерелі розвитку національної культури, способі її залучення до європейського ринку культурних послуг.

Поняття провінції давно стало метафорою. Концепт провінції апелює не так до походження терміна, як до його інтерпретацій та переліку традиційних контекстів вживання. Зазвичай він передбачає існування столиці як центру, відносно якого визначається статус провінційності. У площині культури цей статус натякає на другорядність, меншовартість явищ, локалізованих за межами цього центру.

Поняття провінції залишається пов'язаним із географією та простором. На території України мав місце прецедент існування провінцій у межах створеної за наказом Петра I

Київської губернії з адміністративним центром у Києві. У 1719 р. в ній були утворені 4 провінції: Білгородська, Київська, Орловська та Севська, які своєю чергою поділялися на дистрикти. У листопаді 1775 р. поділ губернії на провінції було скасовано, але дослідники впевнені в тому, що на час скасування провінцій це поняття вже увійшло у мовний вжиток [9, с. 35].

Зміст поняття провінції – обласні центри, малі міста, селища, які є об'єктами досліджень вітчизняних істориків-краєзнавців. Це, відповідно, має свої переваги, зокрема такі, як доступність джерел, особиста участь або знайомства з носіями історичної пам'яті й тривале перебування поруч з місцями пам'яті, врахування ментальних особливостей мешканців певної місцевості. Однак більшості краєзнавчих розвідок бракує аналітичного погляду, цілісного бачення української провінції як культурного середовища, тоді як дослідження соціокультурних явищ вимагають міждисциплінарного аналізу й дискусій між представниками різних наукових шкіл, інтелектуальних середовищ. Дискусій, які взаємодоповнювались би і врівноважувалися.

Мета даної статті – розпочати дискусію довкола провінції як явища соціокультурного, визначити чинники його формування, артикулювати можливість залучення цього явища до важливих процесів у царині культури.

Дослідження провінції як соціокультурного феномену апелює до таких її особливостей, як демографічний склад населення, традиційна культура, сучасні культурні практики, мова, шляхи формування спільної пам'яті. Постає питання про вивчення

провінційності – сукупності важливих і взаємопов'язаних у загальній характеристиці рис.

Провінція – це особливий життєвий простір, позначений ментальними рисами його мешканців, що формується під впливом багатьох чинників, таких як ландшафт, клімат, природні об'єкти, особливості економічного розвитку. Культурна ідентичність певного регіону формується не останньою чергою під впливом спільної пам'яті.

Відзначимо, що з цієї точки зору питання провінції в Україні не досліджувалося. Серед дотичних до відповідної проблематики можна назвати праці таких українських дослідників, як О. Борзенко, Я. Грицак, О. Коваленко, О. Кравченко, С. Леп'явко, В. Піскун, О. Попельницька, В. Старостин, Ю. Шевельов, а також зарубіжних учених Ф. Броделя, Л. Вулфа, В. Каганського, Т. Рагозіної, О. Сайко, К. Чижевського та ін. Першою спробою розглянути малі міста як об'єкти культурної пам'яті у вітчизняній літературі є стаття «Малі міста України як місця пам'яті у контексті політики національної пам'яті» [9].

Вивчення провінційної культури у її зв'язку з питаннями пам'яті вимагає людиноцентричного бачення як методологічної основи дослідження. Наталя Яковенко пропонує досліджувати пам'ять, зосередившись на історії уявлень та ідей, а відтак, на історії «внутрішній», «суб'єктивній». Розуміння культури ніколи не обмежувалося вивченням її матеріальних артефактів, виходило за межі речей, залучаючи ідеї, якими оточені ті чи інші предмети побуту, споруди, пам'ятники і пам'ятні місця. Складність подібних досліджень обумовлена нюансами роботи з джерелами: «Світ уявлень людини – це повітря, що між рядками наповнює дослівно кожне джерело, проте «скрізь» тут означає «ніде»...» [12, с. 7–10]. Історико-антропологічний підхід, запропонований дослідницею, є одним із найвдаліших методів досліджень соціокультурних феноменів. Поряд із традиційними історичними джерелами активно залучається коло індивідуальних свідчень людської пам'яті, цілком суб'єктивних. Проте саме це коло робить зрозумілими і придатними для наукового розгляду передумови тих чи інших історичних подій.

Історико-антропологічні дослідження провінції є особливо актуальними у зв'язку з тим очевидним фактом, що більшість вітчизняних так званих історичних міст складають малі міста [8, с. 209]. Однак не можна стверджувати, що у вітчизняній науці приділено достатньо уваги українській провінції як явищу соціокультурному. Прикладом такого підходу

можна вважати розвідку О. Попельницької «П'ять гетьманських резиденцій: Суботів, Чигирин, Батурин, Глухів, Козелець: інформація історичних джерел», у якій міста постають як носії історичної свідомості, позначені тенденціями культурного та політичного життя, а також рисами історичних осіб, зокрема гетьманів. Дослідниця розглядає міста-столиці та міста-резиденції, де гетьмани «мешкали з родинами, приймали іноземних послів, проводили ради козацької старшини», наголошуючи, що іноді значення цих «тіньових» столиць було не меншим, ніж столиць офіційних [6].

Європейський історико-культурний дискурс актуалізував дослідження феномену Галичини як провінції у складі Австро-Угорської імперії. Зокрема, неабиякий резонанс серед європейської інтелектуальної спільноти викликала праця професора Гарвардського університету Ларі Вулфа «Ідея Галичини. Історія та фантазії в габсбурзькій політичній культурі» (*The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture*), про що свідчить дискусія українських, польських, австрійських та американських дослідників, викладена на шпальтах часопису «Україна модерна» [4].

Загалом дискурс «провінції» та «провінційного» активніше розвивався дослідниками тих держав, де здійснювалася жорстка політика централізації. Фернан Бродель викладає історію Франції, аналізуючи її регіональні відмінності та розмаїття. Історія для нього – це простір, наповнений тими багатолітними ідентичностями, що формують, зрештою, ідентичність усієї країни [2].

Географічне розташування та фізична відстань до столиці не можуть бути індикатором насиченості культурного життя – це та гіпотетична теза, що є основою при дослідженні провінції. У провінційних містах і містечках беруть початок оригінальні мистецькі явища, досить часто ці населені пункти є осередками театральної чи музичної діяльності, місцями народження літературної школи або непересічних явищ образотворчого мистецтва. Саме у провінції культурні особливості є значно виразнішими. Відчуття регіонального колориту, таке очевидне в менших населених пунктах, втрачається у великих містах. Тому в межах однієї країни великі міста є більш подібними між собою, ніж міста провінційні. Дистанційованість (географічна або адміністративна) від центрів глобалізації, повільніші темпи життєдіяльності, вужче коло спілкування, присутність місцевої історії, можливість зосередитися на творчому процесі, не відволікаючись на суєту і заощаджуючи час

Стратегічні пріоритети, №1 (30), 2014 р.

та зусилля, – усе це є сприятливим для потенційно успішного створення культурних кластерів та формування провінційного культурного середовища.

Головна проблема культурного розвитку української провінції полягає в тому, що здебільшого ані громадськість, ані місцева влада не усвідомлюють важливості цього середовища та його перспектив. Хоча ці перспективи є очевидними для розвитку соціальної та економічної інфраструктури невеликих населених пунктів. Культура зазвичай все ще розглядається ними обмеженою суто творчою діяльністю, досі не оцінені її можливості впливати на соціальні чинники та економічний розвиток регіону і країни.

На формування української провінції як соціокультурного феномену вплинув ряд визначальних чинників, одним із яких є спільне минуле, яким воно постає у культурній пам'яті. Провінція – це завжди історичні території, це місця, де минулого часу більше, ніж теперішнього. Знакові для місцевого населення історичні події формують пам'ять і впливають на культурну ідентичність. Деякі з них мають суто локальне значення (зведення храмів, місцеві заколоти й повстання, природні катастрофи, відкриття чи закриття промислових об'єктів), тоді як інші є спільними для всієї держави (війни, Чорнобильська катастрофа, проголошення незалежності України). Характерно, що події, зафіксовані у спільній для всього народу пам'яті, мають у різних місцевостях як загальні характеристики (зруйнована війною промисловість або занедбані в період перебудови чи внаслідок аварії на ЧАЕС господарства), так і суто локальне вираження, відмінне від інших регіонів.

Кожна історична доба формує ті чи інші культурні особливості, що залишаються у традиціях і щоденному житті місцевого населення. Розташовані поряд міста чи села можуть представляти різні зразки культурної пам'яті. Прикладом такої відмінності можуть бути, скажімо, Козелець і Остер на Чернігівщині. Козелець зберігся як спадкоємець козацької доби, на його «духові» позначилася минувшина колись полкового міста. Це відображено у ментальності його сучасних мешканців, які, зокрема, практикують у повсякденному житті місцевий варіант української мови.

Остер міг би представляти глибший історичний шар – князівську добу, за якої цей населений пункт було засновано. Проте у культурі місцевих мешканців переважають риси, сформовані у радянський час, коли містечко переживало свій розквіт як центр оздоровлення та відпочинку. Аварія на ЧАЕС

знищила майже всю рекреаційну інфраструктуру, але особливий тип місцевого мешканця відтоді мало змінився. Населення віддає перевагу російській мові (також з елементами місцевої говірки), схиляється перед авторитетами радянської доби, має проросійські електоральні уподобання. Одна з місцевих назв чудово ілюструє цю ментальність. Візитною карткою міста є залишки Михайлівської церкви, збудованої приблизно 1098 р. Володимиром Мономахом, який вважається засновником міста, неофіційно перейменовані на Юр'єву Божницю, на честь князя Юрія Долгорукого, до якого Остер згодом перейшов у власність. І якщо в науковому обігу використовуються дві назви, то серед місцевих згадки про Михайлівську церкву вже давно відсутні.

На формування провінційної культури та феномену провінції свого часу значно вплинула радянська адміністративна система. Впроваджувана нею політика централізації призвела до того, що в кожному регіоні відтворювалися спільні із центром риси, тож провінція уніфіковувалася за єдиним зразком. Країна, як і суспільство, поділялася на ланки, кожна з яких повторювала іншу за господарським, культурним, соціальним розвитком. На думку деяких дослідників, в СРСР так міцно переплелися держава і країна, що їх розрізнити й відокремити досить складно [5]. Простір залишався поділений за єдиним принципом – адміністративним, ігноруючи будь-які особливості (культурні, природні, соціальні, економічні). Російські дослідники вказують на такий рудимент СРСР, як «голографічність» культурного ландшафту, коли кожна його частина відтворює ціле, тому вони подібні між собою, «стереотипні» [5].

Вплив радянської системи позначився на одноманітності регіонального розвитку, визначеного єдиним напрямком – «центр-периферія». Власне, саме цей принцип і призвів до відсутності горизонтальних зв'язків, обумовлюючи розбудову соціальної та культурної інфраструктури, долучаючись до відповідного змістовного наповнення концепту «периферії». Результатом діяльності системи, у якій потреби її частин (регіонів) ігноруються, натомість із центру нав'язується бачення їх розвитку, є усвідомлення провінцією себе лише як периферії, звідки й походить комплекс «вторинності» місцевих мешканців перед столицею. Цей комплекс слід розуміти як перешкоду, подолання якої є важливою передумовою формування самосвідомості мешканця провінції як частини процесу формування культурної ідентичності

того чи іншого регіону. Це самоусвідомлення і є спробою виходу із ролі периферії.

На формуванні української провінції як соціокультурного феномену позначається її розмаїття (етнічне, культурне, економічне, навіть електоральне), велика кількість різних українських провінцій. Загальноєвропейське гасло «Єдність у розмаїтті» має під собою не лише політичні, а й суто академічні підстави, пропонуючи різні форми та рівні співіснування відмінностей. Як доводить досвід формування європейської спільноти, будь-які відмінності, в тому числі регіональні, є вагомим чинником розвитку. Недаремно культурна політика ЄС спрямована на двоєдине завдання – формування європейської культурної ідентичності в умовах збереження культурного розмаїття.

Провінція є актуальним, живим явищем, здатним до продукування нових культурних форм, не лише за умови збереження культурної самобутності регіонів, а й зважаючи на можливість поповнення потенціалу їх розвитку як передумови формування єдиного національного культурного простору. Культурне розмаїття – явище актуальне і в межах інших європейських держав. Ф. Бродель визначає Францію як різноманіття [1, с. 25], не піддаючи сумніву цілісність, створену впродовж двохсот років зусиллями централізації. Однак він відмовляється визнавати «єдину і неподільну» Францію «якобінців» на рівні окремих провінцій, віддаючи належність її несхожості з іншими регіонами держави. Історик бачить ці відмінності у найменшому масштабі, на рівні села чи навіть хутору: в манері оздоблювати чи позначати дахи, споживати ту чи іншу їжу, вирощувати певні агрокультури, віншувати інших святих, навіть у кольорах місцевих ґрунтів. І кожна з цих відмінностей, наголошує Ф. Бродель, є частиною французької ідентичності.

Якщо провінція може бути лише внутрішньою характеристикою, її важко окреслити ззовні, вписавши у певні рамки, то поняття «регіон» є більш конкретним, незважаючи на різні випадки його застосування: ним позначають географічну територію, господарський район, природно-ландшафтну зону і, в тому числі, історико-культурну місцевість (Чорноморський регіон, Прикарпаття, Слобожанщина, Полісся).

Вітчизняний історико-культурний дискурс останніх років остерігається вести мову про регіональне розмаїття з огляду на ризики появи сепаратистських настроїв, хоча насправді ці ризики загострюються лише у зв'язку з амбіціями певних політичних сил. Питання по-

літичного та культурного поділу України на Схід і Захід обговорюється не лише вітчизняними інтелектуалами, а й виходить за межі українського наукового дискурсу [3], у якому присутні як визнання його полемічності, так і наголос на відносності подібних уявлень, акцентування на тонших регіональних відмінностях і картині набагато строкатішій, ніж груба схема «Схід – Захід». Ретельне вивчення деталей і визнання регіонального розмаїття є відповіддю на виклик національно неоднорідних суспільств, оскільки визнання великого починається з визнання його частин.

Провінція формується як явище самодостатнє, тож його складно виділити в певній географічно-культурній ієрархії. Провінція може існувати на рівні обласного центру, а може на рівні селища і села. Дослідники різних історичних епох знаходять яскраві культурні явища, що мали місце, наприклад, на хуторі чи у віддалених садибах. Провінція дає про себе знати також у столиці, і не лише тоді, коли йдеться про приїжджих сюди з «глибинки» на навчання чи роботу, а й тоді, коли в пам'яті мешканців певного мікрорайону, побудованого на місці колишнього хутора чи села, зберігається образ цього вже неіснуючого на мапі населеного пункту. Він нагадує про себе назвами вулиць і неофіційними, «народними» іменами різних частин міста, наприклад, Деміївка або Червоний Хутір у Києві.

Власне, формування комплексу меншовартості місцевого мешканця, усвідомлення упослідженості провінції перед столицею є ще одним чинником формування її як соціального явища. Психологія мешканця малого міста чи села, «провінціала» або «селяка», спричинилася до появи певних соціальних типажів. Українські митці та інтелектуали надто гостро, з певним упередженням, сприймають тему провінційності культури. Юрій Шевельов вказував на «трьох страшних ворогів українського відродження – Москву, український провінціалізм і комплекс кочубеївщини» [13]. Прагнення позбавитися традиційно властивого провінційній культурі комплексу меншовартості, як і сам цей комплекс, можна пояснити тим, що Україна, як Лівобережна, так і Правобережна, тривалий час була провінцією у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Це обумовлювало відповідні настрої місцевої інтелігенції. В основі цих настроїв – обстоювання національно-культурної автономії краю, а також надзвичайний їх гуманізм, визнання цінності кожної особистості, «а значить її етнічних, культурних, мовних, побутових прикмет і атрибутів на противагу уніфікаційним централістичним тенден-

Стратегічні пріоритети, №1 (30), 2014 р.

ціям», – ці ідеї обстоювали на сторінках періодики та у власних творах українські письменники початку ХІХ ст. [1, с. 180].

Провінційність як риса української культури формувалася не лише ззовні, через віддаленість імперських столиць. Вона підживлювалася і зсередини, через велику кількість сільських населених пунктів, потужний вплив селянської культури і культурних діячів – вихідців із села. Тому Шевельов і наполягає на тому, що «місія України («шанс Києва») – запропонувати світові «традицію вічно селянського» [13].

Противагою цьому чиннику був інший, який сприяв формуванню самосвідомості мешканця невеликого міста та почуття патріотизму до своєї малої вітчизни. Це відбувалося в тих населених пунктах, які досягали успіху у певних сферах. Поряд із господарським чи політичним процвітанням міста розвивалися ще і як центри освіти й науки. Міста, у яких відкривалися навчальні заклади (Київ з Університетом Святого Володимира, Харків, де у 1805 р. було відкрито університет як цілком світський навчальний заклад, Одеса із Рішельєвським ліцеєм і Новоросійським університетом), формувалися, на думку істориків, як «провінційні метрополії», де «створювалась мережа середніх і початкових навчальних закладів, наукових товариств, бібліотек, музеїв». А це «формувало не лише цілком новий сектор сервісної функції, але й цілком нову самосвідомість міст і їх нове сприйняття навколишнім світом» [11]. З-поміж менших міст, на розвиток яких впливали осередки студентського життя, найяскравішими прикладами є Острог та Ніжин.

Формуванню самосвідомості провінції сприяли також місцеві музеї, в тому числі краєзнавчі. У Російській імперії перші провінційні музеї почали створюватися з другої половини ХІХ ст. у зв'язку з освоєнням територій та прагненням розширити на них культурний вплив імперії. Свого часу музеї відігравали провідну роль у культурному житті, що дало підстави визначати їх як «провінційні академії наук», які спочатку існували при губернських статистичних комітетах, місцевих відділеннях Російського географічного товариства, при губернських учених архівних комісіях, церковно-історичних комітетах, наукових товариствах. Наразі роль краєзнавчих музеїв полягає в тому, щоб передавати

індивідуальну своєрідність культури різних регіонів і міст, віднаходити унікальне, здатне розвивати провінційну культуру.

Висновки

Отже, українська провінція є складним соціокультурним феноменом, на формування якого вплинули різні чинники, зокрема такі, як спільна культурна пам'ять, наслідки адміністративного реформування радянської доби, розмаїття регіонального розвитку в унітарній державі Україна, різний рівень свідомості та, залежно від цього, різний соціально-культурний статус провінціала. Провінційність – культурна характеристика, що описує традиційний, комеморативний, географічний складник культурного простору та впливає на його формування.

На наш погляд, за підсумками подальших досліджень української провінції як соціокультурного явища можна буде отримати рельєфніше зображення національного культурного простору, що відіграватиме важливу роль при розробці відповідної державної політики та налагодженні його повноцінного функціонування. При розробці стратегій і концепцій розбудови національного культурного простору слід враховувати феномен української провінції, спрямовуючи на її підтримку низки програм. Такими є програми з підтримки як місцевого бізнесу, так і суто культурних проектів, що сприятиме подальшому соціально-економічному розвитку регіонів. При цьому слід враховувати своєрідність кожного з населених пунктів, потреби місцевого населення, сприяти налагодженню горизонтальних зв'язків (на противагу існуючим вертикальним) між громадськістю, бізнесом та органами місцевого самоврядування.

Самоусвідомлення провінції є передумовою її самовизначення, ідентифікації. Це самоусвідомлення своєю чергою залежить як від соціально-економічного розвитку конкретного населеного пункту, так і від сформованості попиту на культурний продукт та його задоволення. Малі міста апріорно є ідеальними локаціями для створення культурних кластерів. А це сприятиме зміні статусу провінції, що очікувано приведе до наступних позитивних змін у культурному та економічному житті держави.

Список використаних джерел

1. Борзенко О. І. Сентиментальна «провінція» (Нова українська література на етапі становлення) / О. І. Борзенко. – Харків, 2006. – 322 с.

2. *Бродель Фернан*. Ідентичність Франції / Фернан Бродель. – К., 2013. – 367 с.
3. *Ведров О.* Дві України? Регіональне розмаїття України та погляд із Заходу. Історія та сучасність України в німецькомовній науковій періодиці 2010 року / О. Ведров // Україна модерна. Як (не) писати підручники з історії. – К., 2012. – Вип. 19. – С. 315–322.
4. *Вулф Ларі*. Як важливо бути провінціалом: переосмислення Галичини / Ларі Вулф // Україна модерна. Як (не) писати підручники з історії. – К., 2012. – Вип. 19. – С. 171–176.
5. *Каганский Владимир*. Национальная модель культурного ландшафта / Владимир Каганский // Русский Журнал. – 2004. – 18 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/pole/Nacional-na-ya-model-kul-turnogo-landshafta>
6. *Мастеница Е. Н.* Музей как константа культуры: центр и провинция / Е. Н. Мастеница // Центр – Провинция. Историко-психологические проблемы. Материалы Всероссийской научной конференции 6–7 декабря 2001 г., Санкт-Петербург. – СПб. : Нестор, 2001 – С. 198–203.
7. *Попельницька О.* П'ять гетьманських резиденцій: Суботів, Чигирин, Батурин, Глухів, Козелець: інформація історичних джерел / О. Попельницька // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2005. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/geo/8/3.pdf>
8. *Размустова Т. О.* Провінціальні академії наук / Т. О. Размустова // Русская провинция. Культура XVIII–XX веков. Сб. статей. – М., 1992. – С. 73–75.
9. *Розумна О.* Малі міста України як місця пам'яті у контексті політики національної пам'яті / О. Розумна // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри : зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 4. – С. 205–305.
10. *Сайко Е. А.* Соціокультурний портрет російської провінції Серебряного віка / Е. А. Сайко // Культур-диалог філософії і мистецтва в епоху Серебряного віка. – М., Изд-во РАГС, 2004. – С. 35–46.
11. *Старостин Валентин*. Провінційна метрополія: що це було? / Валентин Старостин // Експедиція XXI. – Дніпропетровськ, 2012. – № 1 (115) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.exp21.com.ua/notes/115-4.htm>
12. *Чижевський К.* Лінія повернення. Про практику прикордоння у діалозі з Чеславом Мілошем / К. Чижевський. – Львів, 2013. – 248 с.
13. *Михайлин Ігор*. Юрій Шевельов: Провінція – не територія, а душа / Ігор Михайлин // День. – 2012. – 30 листопада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayinci-chitayte/yuriy-shevelov-provinciya-ne-territoriya-dusha>
14. *Яковенко Наталя*. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку VIII ст. / Наталя Яковенко. – К. : Вид-во Laugus. – 2012. – 472 с. – Сер. «Золоті ворота».
15. *Яковенко Наталя*. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Наталя Яковенко. – К. : Критика. – 2002. – 416 с.